

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI'DA NÜFUS VE BEŞERİ SERMAYE: SELANİK ÖRNEĞİ¹

Kazım BAYCAR*
Ömer Faruk METE**

Öz: Selanik kenti on beşinci yüzyılda Türkler tarafından ele geçirildiği tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Şehir, Osmanlı döneminde sadece ticaretin hâkim olduğu bir liman kenti olması yönüyle değil, aynı zamanda farklı dinî ve etnik aidiyetlere mensup insanların bir arada yaşadığı bir şehir olmasıyla da müstesna bir konuma sahipti. Bu çalışma on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Selanik kenti insanının beşerî sermaye düzeylerini incelemekte ve ortaya çıkan bulgulardan hareketle farklı dini gruplar arasındaki düzey farklılıklarını dikkate alarak mukayeseli bir analiz ortaya koymaktadır. Çalışma, ekonomi tarihi literatüründe yer alan ilgili metotları olduğu gibi benimseyerek, bir temsili değişken olarak sayısal okur-yazarlık indikatörünü beşerî sermayenin tahminleme aracı olarak kullanmaktadır. Çalışmanın veri kaynağını 1841 yılında Selanik şehrinin dört nahiyesi için tutulan nüfus defterleri oluşturmaktadır. Nüfus tahrirlerinde bireylerin beyan ettiği yaşlardan hareketle oluşturulan sayısal okur yazarlık indeks değerleri bu dönemde Selanik'te Müslümanlar ile gayrimüslimlerin okur yazarlık düzeyleri arasında ciddi bir farkın bulunmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Selanik, 19. Yüzyıl, Beşerî Sermaye, Nüfus Tahrirleri, Osmanlı Tarihi.

POPULATION AND HUMAN CAPITAL IN THE OTTOMAN EMPIRE: A CASE STUDY ON SALONICA

Abstract: Since its conquest by the Turks, Salonica has always been considered a distinguished city in the Ottoman Empire. The city was distinguished from the other Ottoman cities as it was not only the port city where navigation commerce took place, but also it was the region that hosted people from different religious and ethnic affiliations. This study scrutinizes the human capital of Salonica society in the first half of the nineteenth century and analyses the level of human capital of different religious groups in a comparative perspective. Adopting the methodological approach that takes place in the economic history literature, this article aims to estimate the human capital of Salonica people, using their level of quantitative literacy as a proxy variable. The population census of 1841 that was held in four neighbourhoods in Salonica constitutes the database of the study. The quantitative literacy index values of the city dwellers show that during this period, there was no considerable difference in the level of literacy between Muslims and non-Muslims in Salonica.

Key Words: Salonica, 19th Century, Human Capital, Population Censuses, Ottoman History.

Giriş

Selanik, fethedildiği 1430 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun en gözde şehirlerden birisi olarak kabul edilmiştir. Gerek bir liman kenti olma özelliği, gerekse bu özelliğinin bir türevi olan farklı dinî milliyetlere mensup insanları içinde barındıran heterojen toplumsal yapısı yönüyle şehir, imparatorluğun sona erdiği zamana kadar bu ayrıcalıklı konumunu korumuştur. Bu çalışma Selanik

¹ Bu çalışma TÜBİTAK tarafından 222K027 kodlu ARDEP 1001 projesi kapsamında desteklenmektedir. Projenin Selanik ile ilgili olan ilk bulguları, 1. Uluslararası İzmir Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi'nde bir tebliğ olarak sunulmuştur.

Konu ile ilgili temel arşiv kaynaklarına ulaşılması ve anlamlandırılması noktasında yardımlarını esirgemeyen Nazım YILMAZ ve Saffet ÇALIŞKAN beyefendilere teşekkür ederiz.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, e-mail: kazimbaycar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6420-7559.

** Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: omerfarukmete@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6568-2984.

kentinin söz konusu seçkin toplumsal karakterini beşerî ve iktisadî analiz yöntemleri kullanmak suretiyle irdelemekte ve ölçülebilir bilimsel bir zeminde değerlendirmeye çalışmaktadır.

Beşerî sermaye konusu günümüzde sosyal bilimlerin neredeyse bütün alanlarında gün geçtikçe daha da önemsenen bir mesele haline gelmiştir. Buna karşın tarih disiplini, karakteri itibarıyla beşerî sermaye konusuna bir süre uzak kalmıştır. Zira geçmişte yaşamış insanların bilgi kapasitelerini geleneksel tarih araştırma yöntemleri ile ölçmek ve değerlendirmek çoğu zaman mümkün olamamıştır. Ancak son zamanlarda ekonomi tarihçiliğinde geliştirilen yeni hesaplama yöntemleri, daha önce ölçülemez olarak değerlendirilen meselelerin ölçülebilir olmasına olanak sağlamıştır. Bu makale, XIX. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ticarî mekanlarından birisi haline gelen Selanik şehri sakinlerinin beşerî sermaye düzeyleri üzerine niceliksel değerlendirmeler yapmayı hedeflemektedir. Bunu yaparken yukarıda değindiğimiz yeni hesaplama yöntemlerinden biri olan "sayısal okur yazarlık" (*quantitative literacy*) düzeylerini bir ölçüm yöntemi olarak kullanmaktadır. Ayrıca bu çalışma dönemin Selanik toplumunun çeşitli dini gruplardan oluştuğu gerçeğinden hareketle, sayısal okur yazarlık düzeyinin farklı toplumsal katmanlarda nasıl şekillendiğini sorgulamaktadır. Tanzimatın ilanından hemen sonra kayda alınmış olan Selanik nüfus tahrirlerinden türetilen sayısal veri tabanı da çalışmanın birincil kaynağını oluşturmaktadır.

Osmanlı Yönetimindeki Selanik'te Toplumsal ve Demografik Yapı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinden itibaren Selanik, Türklerin egemenlik altına almak istedikleri bir yer olmuştur. Şehir, Osmanlı tarihinin sadece belirli bir kesitinin değil, özellikle XV. yüzyıldan sonra bütün bir tarihsel sürecinin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda Selanik'i Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir özeti olarak değerlendirmek mübalağalı bir yaklaşım olmayacaktır. Özellikle imparatorluğun köklü dönüşümler geçirdiği yıllarda Selanik merkezî bir role sahip olmuştur. Nitekim meşrutî monarşinin Osmanlı'ya ikinci kez gelmesini sağlayan Jön Türk hareketinin faaliyetleri ekseriyetle bu şehirde kümelenmişti. Bir ihtilalle ile tahttan indirilen Sultan II. Abdülhamid sürgün olarak İttihatçıların kendileri için güvenli gördükleri Selanik'e gönderilmişti. Şehir, ayrıca bütün hürriyet fikirlerinin neşriyatının yapıldığı ana merkezlerden biri olarak biliniyordu. Nihayet Türkiye tarihini değiştiren Gazi Mustafa Kemal'in de doğum yeri olması, şehrin önemini (ülke sınırları dışında kalmasına rağmen) kalıcı hale getirmiştir.

Balkan yarımadasından bir uçtan diğer uca geçen yolların kavşak noktasında bulunması ve bu yolları deniz ticaretine bağlayacak işlek bir limana sahip olması yönüyle Selanik, Osmanlılardan önce de önemsenen bir konuma sahipti. Şehir, özellikle X. yüzyıldan Osmanlı hakimiyetine geçtiği süre boyunca birçok farklı devletin ve toplulukların egemenliğine girmiştir. X. yüzyılın başında Müslüman Arapların ve Bulgarların başarısız girişimlerinden sonra şehir Normanların saldırısına uğramış, XIII. yüzyılın başında ise Latinlerin eline geçmiştir. Egemenliği yirmi yıl süren Selanik Latin Krallığı'ndan sonra şehir farklı topluluklar arasında el değiştirmiş ve nihayetinde 1349 yılında yeniden Bizanslıların hakimiyetine geçmiştir. Osmanlıların XIV. yüzyıl boyunca giriştikleri seferlerin neticesinde şehir Türklerin ve Bizanslıların mücadelesine tanık olmuştur. Selanik'i koruyamayacağına kanaat getiren Bizanslılar bir süre sonra şehri Venediklilere satmak durumunda kalmışlardır. Şehir 1423'ten Osmanlıların eline bütünüyle geçtiği 1430 yılına kadar Venedik idaresinde kalmıştır².

Osmanlı egemenliği sonrasında şehir köklü toplumsal ve demografik değişimler geçirmiştir. Osmanlılar Selanik'i ele geçirmelerinin akabinde Balkan fetihlerinde uygulamış oldukları iskân politikasını bu şehirde de uyguladılar. Bu doğrultuda Yenice-i Vardar'dan getirilen Türk nüfus Osmanlı yönetimi tarafından şehre yerleştirildi. Şüphesiz Türk ailelerin iskân edilmesi Osmanlı siyasi egemenliğinin bölgede kuvvetlenmesine imkân sağlamıştır. Bununla birlikte Osmanlılar -daha sonra Kıbrıs'ta da benzeri görüldüğü üzere- Venedikliler zamanında şehirden atılan Rum Ortodoksları yeniden şehre getirmek suretiyle, Selanik'in eski sahiplerinin de güvenini kazanma yoluna gittiler. Bu

² Machiel Kiel, "Selanik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009, s. 352-53.

süreçte Rum halkının yeniden iskânını sağlamak adına şehirde imar ve bayındırlık faaliyetlerine girişilmiştir³.

XVI. yüzyılın başında meydana gelen gelişmeler, şehrin nüfus yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. İspanyolların İberia Yarımadası'na bütünüyle hâkim olmaları sonrasında Museviler bölgeden sürülmüş, bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde olan Selanik'e gelmiştir. Heath Lowry'in Osmanlı tapu tahrir kaynaklarından hareketle oluşturduğu istatistiklere göre 1478 yılında şehirde hiçbir Musevi hane mevcut bulunmazken, 1530 yılında 2645 hanenin Musevilerden oluşması söz konusuydu. 1613 yılına gelindiğinde Musevilere ait hane sayısı 2933'e ulaşarak, %63,98 oranla bu dine mensup insanlar şehirde çoğunluğa sahip olmuştur. Buna karşılık aynı yıllarda Müslümanlara ait hane sayısı 862'den 314'e, Hristiyanlarınki ise 994'ten 561 haneye gerilemiştir⁴.

Şüphesiz Musevilerin şehre gelişi ticarî ve kültürel hayatın gelişmesinde olumlu katkı sağlamıştır. Özellikle bu dine mensup insanların gelişi sonrasında şehirde dokuma faaliyetleri hız kazanmış ve şehir Osmanlı'nın en önemli dokuma merkezlerinden biri haline gelmiştir⁵. Aynı şekilde Musevilerce bölgeye getirilen matbaanın bu dönemde Osmanlı toprakları içinde faaliyete geçmesi bu bağlamda dikkat çekicidir. Museviler daha çok kent merkezinde yaşamaktaydılar. Ancak bu durum sanılanın aksine şehir ekonomisini bütünüyle ellerinde tuttıkları anlamına gelmiyordu. Bu dine mensup birçok kişi yoksulluk düzeyinde hayatlarını idame ettiriyorlar, hamallık, ayakkabı tamirciliği gibi yüksek gelir getirmeyen işlerle uğraşıyordu. Öte yandan bu millete mensup insanların belli bir kısmı dokumacılıkta ustalaşmış olmalarının bir neticesi olarak kıyafet üretiminden büyük kazanç elde etmekteydiler. Nitekim yeniçeri kıyafetlerinin yapımında kullanılan kumaşın dokunma inhisarı bu yüzyılda Musevilere verilmişti⁶.

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Musevi nüfusta ciddi azalmalar söz konusu olmuştur. Bunun nedenini Sabatay Sevi olayının ardından şehirde pek çok Musevi'nin Müslümanlığa geçmesine bağlamak mümkündür. Bununla birlikte bu yeni Müslüman grup ne yerleşik Müslümanlar arasında ne de Musevilik dininde kalmış insanlar arasında kabul görmemiştir⁷. Basil Gounaris'in tespitlerine göre Müslümanlar, din değiştiren bu grubun vergilendirme konusunda malî çıkar sağladıklarını düşünmekteydiler. Öte yandan Musevi Selanikliler de söz konusu grubu ticaretlerinde rakip olarak görmekteydiler⁸. Bunun dışında şehirdeki Musevi nüfusundaki azalmayı bu dönemde meydana gelen ekonomik gerilemeyle de ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim yaşanan ekonomik zorluklar birçok Seferdim Musevi'sinin şehri terk ederek İtalya'ya yerleşmesine neden olmuştur⁹.

XVIII. yüzyılda Selanik'te meydana gelen veba salgınları Selanik nüfusunun genelinde bir azalma meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki 1740'ta ve 1762'de yaşanan salgınlar neticesinde şehir halkının yaklaşık %20'si bu salgınlar sebebiyle hayatını kaybetmiştir¹⁰. Bir önceki yüzyılda

³ Melek Delilbaşı, "Selânîk ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *BELLE TEN* 51, S. 199, 1987, s. 87-88.

⁴ Heath W. Lowry, *DeFTERology Revisited: Studies on 15th and 16th Century Ottoman Society*, İstanbul, The Isis Press, 2010.

⁵ Özgür Kolçak, "Selanik Yünlü Dokumacılığının Tarihsel Gelişimi (1500-1620): Yeni Bulgular Işığında Genel Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları* 31, S. 31, 2008, s. 98 ve 107. Ayrıca Avrupa'dan gelen Yahudilerin imal ettikleri kumaşların İngiltere'deki dokuma kumaşlarla aynı kalitede oluşu ordu için temel ihtiyaçlardan biri olan çuha kumaşının ithal edilmesi ihtiyacını da ortadan kaldırmıştır.

⁶ Vasilis Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi*, çev. Gülsün Aksoy Aivali, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2016, s. 8.

⁷ 1806 yılında Selanik şehrine gelen İngiliz seyyah Martin Leake, Sabatayların gizli toplantılar gerçekleştirmelerinden dolayı Müslümanların güvenini kaybettiklerini belirtmektedir. Bakınız: William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, C. 3, John Rodwell Press, London, 1835, s. 249- 252. Aktaran İbrahim Hamaloğlu, XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Selanik Şehrine Dair İzlenimler, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and The History of Turkish Republic* S. 9, 2021, s. 263.

⁸ Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quataert, ed., *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

⁹ Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi*, s. 8.

¹⁰ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri: Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, çev. Gül Çağalı Güven, 1. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 129.

olduğu gibi musibetler birbiri ardınca gelmekteydi. Veba ile eş zamanlı olarak 1756 yılında meydana gelen deprem şehirde ciddi bir tahribat yarattı. Selanik'teki nüfus kaybı XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam etti. Yüzyılın sonlarına doğru yaşanan gelişmeler şehrin yeniden toparlanmasına olanak tanıdı. Avrupa devletlerinin Levant ticaretine olan ilgisinin artması Selanik'te ticarî hayatın yeniden canlanmasına imkân sağladı. Bu dönemde ticarî faaliyetleri takip etme amacıyla şehirde Fransa, İngiltere, Venedik, Napoli ve Hollanda gibi Avrupa devletlerinin temsilcileri bulunuyordu¹¹.

Genelde bütün dünyanın ve özelde Osmanlı İmparatorluğu'nun köklü siyasi ve ekonomik dönüşüm geçirdiği XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Selanik yine çok farklı bir görünüme bürünecektir. Esasen bir şehrin liman kentine dönüşmesinin meydana getirdiği toplumsal değişim çeşitli çalışmalarda belirtildiği üzere söz konusu limanın neye istinaden oluştuğuyla doğrudan ilişkilidir. Bu noktada Selanik'in bir liman kenti olma özelliği uluslararası ticarete oynadığı rol üzerinden şekillenmiştir¹². Literatürde "Birinci Küreselleşme Çağı" olarak tanımlanan bu dönemde dünya ticaretinde dikkate değer bir artış gerçekleşmiş ve bu bağlamda liman kentlerinin söz konusu artan ticaretteki rolü daha da hissedilir hale gelmiştir¹³. Bu durum Osmanlı'nın ticarî partnerleri olan Avrupa ülkelerine en yakın mesafede bulunan liman kentlerinden biri olan Selanik'in gelişimini de etkilemişti. Endüstrileşme ve ticari küreselleşmenin tetikleyici unsurlarından biri olan buharlı gemiler dünya üzerindeki ilk seferlerini gerçekleştirdikten kısa bir süre sonra Selanik limanlarına da uğramaya başlamışlardı¹⁴. Özellikle Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Avrupa ile Asya arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunması, Selanik'in önemini daha da arttırmıştır. Bu ticaret kanalını etkinleştirmek isteyen yabancı tüccarlar Selanik'in daha nitelikli bir liman olmasını sağlayacak yatırımların yapılması için kimi zaman Osmanlı hükümetine baskı uygulamaktaydı. Bir süre sonra şehir istenen niteliklere sahip olacak ve küresel çaptaki tüccarlara da ev sahipliği yapacaktı¹⁵. Artık şehrin nüfus haritasına Müslüman ve gayrimüslimlerin dışında üçüncü bir kategori olarak "yabancılar" da eklenmişti. Selanik imparatorluğun ömrünün sona erdiği yıllara kadar dış ticaretin gerçekleştirildiği en önemli liman kenti olarak Osmanlı'nın ekonomisindeki kritik konumunu koruyacaktır. Özellikle Avrupa limanlarına tahıl ve yün bu kentten ulaşıyordu. Zeytinyağı, mısır, ipek, balmumu, deri, pamuk, kumaş ve tütün diğer ihraç ürünleri arasındaydı¹⁶.

Ekonomik zemindeki gelişmeler toplumsal ve siyasal alanda da büyük değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde bir kısım ayrılıkçı oluşumlar, Osmanlı toplumunun önemli bileşenlerinden biri olan Rum nüfus üzerinde etki oluşturmaya çabalamaktaydı. Bu kapsamda, Filiki Eteryia Derneği'nin öncülüğünde 1820 yılında Eflak-Boğdan bölgesinde bir isyan başlatıldı. Bu isyan hareketi kısa sürede Mora, Selanik ve Ege adalarına da sıçradı¹⁷. Ancak beklenenin aksine dernek üyesi kişilerce yürütülen bu kalkışmaya Selanik Rumları bütünüyle destek vermediler. Bunda bölgede yaşayan Müslümanların sayı olarak gayrimüslim nüfusa yakın olmasının da etkili olmuş olabileceği düşünülmektedir¹⁸. 1821'de yaşanan Yunan ayaklanması sonrası ayrılıkçı hareketlere destek veren bir

¹¹ Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, s. 139.

¹² Liman kentlerinin şehrin gelişimine etkileri üzerine genel bir değerlendirme ve Rodosçuk özelinde bir analiz için bakınız: Pınar Doğanay, Osmanlı Şehri'nin Mekânsal Açısından Gelişimine Etki Eden Unsurlardan Biri Olarak "Limanlar" Rodosçuk Limanı Örneği, *Osmanlı'da Toplum Şehir ve Ticaret*, ed. Erkan Işıktaş Muhammet Nuri Tunç, Sonçağ Akademi, Ankara, 2021.

¹³ Keyder, Özveren ve Quataert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, s. 5-7.

¹⁴ İbrahim Hamaloğlu, XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Selanik Şehrine Dair İzlenimler, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and The History of Turkish Republic*, S. 9, 2021, s. 257.

¹⁵ Selanik şehrinin bir ticaret limanı olarak gelişimi için bakınız: Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912*, S. 18, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017.

¹⁶ Dimitriadis, *Bir Evin Hikâyesi*, s. 8.

¹⁷ Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, s. 147-149.

¹⁸ H. Veli Aydın, "1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı ve İsyanı Karşı Alınan Önlemler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33, S. 2, 2018, s. 305.

kısım Selanikli Rumların bölgede yaşayan Yahudiler ile de sorunlar yaşadıkları anlaşılmaktadır¹⁹. Bu çalışmaya kaynaklık eden Selanik nüfus defterinde bulunan Pazargah ve Lankaza nahiyelerinde de isyan hareketleri görülmüştür. Öte yandan isyanın deniz ayağında Rum korsan gemilerinden de destek alarak Selanik'i ele geçirme niyetinde olan isyancılar Kelemerye ve Pazargah nahiyelerinde de köy baskınları yapmışlardır. Ancak bölgede bulunan Evlad-ı Fatihan yürükleri ve merkezden gönderilen birlikler sayesinde isyan bastırılmış, isyana katılanların bir kısmı affedilerek bölgelerinde yeniden iskân edilmiştir²⁰.

XIX. yüzyıl başında ticaretin ve şehirleşmenin gelişmesiyle kentin nüfusunda dramatik bir artış söz konusu olmuştur. İlginç bir şekilde özelde Selanik ve genelde Balkan bölgesinde meydana gelen hızlı demografik değişimler siyasi istikrarsızlığın ve kırılğanlıkların meydana geldiği bir sürece denk gelmişti. Ayrıca, söz konusu demografik değişimlerin kimi zaman siyasi gelişmelere koşut olarak gelişmesi nüfus üzerine sağlıklı bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Öyle ki literatürde bu dönemin nüfus yapısına işaret eden veriler arasında önemi tutarsızlıkla söz konusudur. Hatta aynı nüfus sayımına atıf yapan iki çalışmanın birbirinden farklı istatistiksel dökümler sunduğu da görülmektedir. Örneğin Anastassiadou 1831 yılında yapılan ilk sayımlarda Selanik'te Yahudi nüfusun bariz bir şekilde Hristiyan ve Müslüman nüfustan fazla olduğunu belirtmektedir. Dayandığı kaynaklara göre bu tarihte şehrin nüfusunun neredeyse yarısı Yahudilerden oluşmaktaydı²¹. Yazar bu bilgiye istinaden Ortodoks Rumların Yunan bağımsızlık hareketlerinden sonra Mora yarımadasına göç etmesinin de etkisi olabileceğini ifade etmektedir²². Öte yandan 1831 yılı sayımlarının dökümünü ayrıntılı şekilde veren Enver Ziya Karal (sadece erkek) Müslüman nüfusunun 12.368 olduğunu belirtirken; Hristiyanların 21.669, Kıptilerin (tüm Müslüman ve Hristiyanları içerecek şekilde) 511, Musevilerin ise 5,667 kişiden oluştuğunu ifade etmektedir²³. Buradaki ciddi çelişki muhtemelen Anastassiadou'nun kendisinin tabiriyle "Müslümanlığı kabul ettikleri iddia edilen" Selanikli Sabatay Musevilerinin Müslüman kategorisinde yer aldığı varsayımı neticesinde oluşmuştur²⁴. Mark Mazover ise nüfusun dini dağılımı hakkında daha farklı bir resim ortaya koymaktadır. Ona göre kentin nüfusu 1840'lı yıllarda 60.000 iken 1880'lerde 100.000'i aşmıştı. Karal'ın ilk nüfus sayımına dayandırdığı rakamları nüfusun yüzde ellisinin kadınlardan oluştuğu varsayımından hareketle iki ile çarptığımızda, Mazover'in 1840 verisinin bir miktar eksik kaldığını görmekteyiz. Gounadis dinî mensubiyetlere göre nüfus dağılımını dikkate alarak ortaya koyduğu değerlendirmelerde ise Müslüman, Musevi ve Hristiyan nüfusunun herhangi birinin bir diğerine üstün gelecek bir çoğunluğa sahip olmadığını; her bir dinî cemaatin %30 ila %35 arası değişen bir oranda mevcut bulunduğunu ifade etmektedir.²⁵ Ancak bir kısım araştırmacılar da XIX. yüzyılda Selanik'te Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan bir miktar fazla olduğunu ortaya koymaktadırlar²⁶.

Nüfus konusunda tüm bu birbiriyle bütünlük arz etmeyen -hatta kısmen çelişen- bilgilere rağmen XIX. yüzyıl başında Selanik'te hiçbir dini grubun bir diğer dini gruba mutlak bir üstünlük sağlamadığı anlaşılmaktadır. Nüfus dağılımındaki bu dengeli yapı ve ticaret ile ilgilenmenin beraberinde getirmiş olduğu toplumsal etkileşimin beşerî sermaye düzeylerinde de kendisini hissettirmiş olması muhtemeldir. Bir başka ifadeyle, Selanik'in kendine özgü toplumsal yapısı diğer şehirlerden farklı olarak burada irtibat ve etkileşim halinde bulunan Müslüman ve gayrimüslimler arasında beşerî

¹⁹ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, s. 179-181.

²⁰ Aydın, "1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı ve İsyanı Karşı Alınan Önlemler", s. 308-20.

²¹ Meropi Anastassiadou, *Selanik, 1830-1912*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 55.

²² Anastassiadou, *Selanik*, s. 59.

²³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1995, s. 197.

²⁴ Anastassiadou, *Selanik*, s. 67-70.

²⁵ Basil Gounaris, "Selanik", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, ed. Keyder, Özveren ve Quataert, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 105.

²⁶ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri: Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, çev. Gül Çağalı Güven, 1. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 179-181.

sermaye anlamında bir yakınsama meydana getirmiş olmalıdır. İşte bu hipotez aşağıda birincil tarihsel kaynak niteliğindeki Osmanlı nüfus defterlerinden hareketle, beşerî sermayenin bir göstergesi olan sayısal okur yazarlık seviyelerini mukayeseli bir biçimde kullanarak test edilmektedir.

XIX. Yüzyıl Başı Selanik'te Nüfus ve Beşerî Sermaye

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Selanik şehrinin demografik yapısı yukarıda değindiğimiz üzere dinamik bir süreç geçirmiştir. Bu makale XIX. yüzyılın ilk yarısında şehrin demografik yapısı hakkında genel bir görünümü ortaya çıkarmakta ve beşerî sermaye üzerinde detaylı analizler yapmaktadır. Bu noktada kullandığımız temel kaynaklar II. Mahmud döneminde tutulmaya başlanan ve Tanzimat süreci ile daha profesyonelce icra edilen nüfus sayımlarını içeren defterlerdir. Literatürde “nüfus defterleri” olarak tabir edilen bu kaynaklar sayımın yapıldığı bölgedeki erkek nüfus üzerine detaylı bilgiler sunmaktadır.

Esasen Osmanlıların sayım geleneği ülkenin kuruluş dönemlerine kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. Hanelerdeki kişi sayısını ve vergi miktarını belirlemek üzere imparatorluğun klasik döneminde yapılan sayımlar, Osmanlı'nın çağdaşı birçok Avrupa ülkesinde örneği çokça görülmeyen zengin bir içeriğe sahiptir. Osmanlı tarih literatüründe tahrir defterleri olarak bildiğimiz bu kayıtlar, hane bazlı tutulmuş olup, özellikle Osmanlı'nın Avrupa kıtasında kalan topraklarındaki demografik yapı ve üretim biçimi hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir²⁷. XVIII. yüzyılda klasik içeriği ile tahrir defterleri tutulmamış, muhtevası görece daha zayıf cizye ve avarız defterleri oluşturulmuştur. Bu kayıtların tahrir defterlerinden farkları tımar sistemine dahil olan vergiler hakkında değil, tutuldukları dönemde devlet için önemli gelir kalemi olan cizye ve avarız vergilerinin mükellefleri ile ilgili kayıtlar olmalarıdır²⁸. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde devletin merkezileşme politikası gereği ayanların ortadan kaldırılması ve iltizam usulünün terk edilmesi ile devlet askerlik hizmeti ve vergi mükellefiyeti gibi meselelerde tebaasıyla doğrudan temas kurmayı tercih etmiş ve buna göre yeni kayıt türleri oluşturulmuştur.

Nüfus defterleri üzerine mevcut literatür bu makalede kullanılan veri kaynağının anlamlandırılmasına yardımcı olmaktadır. Osmanlı'da modern anlamda ülke genelinde gerçekleştirilen ilk nüfus sayımının 1831 yılında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Sayım Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından düzenli bir orduya geçiş aşamasında Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri kapasitesini görmek maksadı ile yapılmıştı. Bu da Kemal Karpat'ın belirttiği gibi “ancak sağlıklı bir kayıt sistemi sayesinde yürütülebilirdi”²⁹. Bu amaçla devlet, asker celplerini bir düzen içinde gerçekleştirmek adına sadece erkek bireylere ait bilgileri genel bir sayımla kaydetmiştir. Söz konusu sayımların ilki hükümetçe halktan gizli tutulmuş, sayımı yapmakla görevlendirilmiş kişiler görev yerlerine gitmeden bir gün önce İstanbul'a gelerek harcırahlarını ve görevlerinin gizli olduğunu gösterir talimnamelerini almışlardır³⁰. Görevli memurlar nüfus bilgilerini içeren kayıtları iki nüsha halinde tutmuşlardır. Bu nüshalardan birini sayımı gerçekleştirdikleri yerde bırakırken, diğerini imparatorluğun başkenti İstanbul'a getirmekle sorumluydular. Bir süre sonra nüfus yapısını değiştiren doğum, ölüm ve göç olaylarının tespiti ve takibi amacıyla yoklama defterlerinin tutulması ve belirli periyotlarda İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Payitahta gönderilen bu kayıtlar orijinal nüfus defterlerine işlenerek güncellemeler sağlanmaktadır. Bu dönemde İstanbul'da Ceride Odası isminde bir kurum oluşturulmuş ve bahsi geçen güncelleme işlemlerinin yürütülmesi ve defterlerin muhafazası ile görevlendirilmiştir³¹.

²⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, 1940, s. 214-47.

²⁸ Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İncalcık ve Şevket Pamuk, Ankara DİE, 2000.

²⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 44.

³⁰ Enver Ziya Karal, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara Temmuz 1995, s. 12.

³¹ Ceride Odasının kuruluşu ve süreç içindeki gelişimi ile kurumsal dönüşümü için bakınız: Mustafa Mesut Özekmekçi, *Ceride Odası 1830-1850*, Tarih ve Gelecek Dergisi, Eylül 2020, C. 6, S. 3, s. 1012-1024.

Nüfus defterleri esasen hane bazında tutulmuş olmakla birlikte bütün hanelerde yaşayan her bir erkek birey tek tek sayımlarda kaydedilmiştir. Kadınlar askerlik yapmadıkları ve vergi mükellefi olmadıkları için sayımların dışında tutuluyordu. Sayımın yapıldığı bölgenin özelliklerine, cari doğal ve sosyoekonomik şartların elverişliliğine ve sayım memurunun vazifesini icra ederken gösterdiği özene bağlı olarak defterlerin içerikleri değişiklik gösterse de söz konusu tahrirlerde genellikle erkek bireylerin yaşları, meslekleri, boy uzunlukları ve eşkal bilgilerine dair veriler yer almaktadır. Kimi nüfus defterlerinde bazı bireylere ait kayıtların askerlik durumlarını, asayişe yönelik olası tehdit durumlarını ya da (gayrimüslimler için) cizye mükellefiyetlerini belirtmek amacıyla “mim harfi” ile ya da caize adı verilen semboller ile işaretlendikleri görülür³². İncelediğimiz defterlerde ise böylesi bir işaretlemeye rastlamamaktayız³³.

Nüfus defterlerinde Müslümanlar dışında “reaya” olarak tabir edilen gayrimüslim erkekler de yer almaktadır. Gayrimüslimlerin sayıma dahil edilmesindeki maksat ödeyecekleri vergi miktarını belirlemeye yöneliktir³⁴. Bu nedenle reaya defterlerinde Müslüman sayımlarındaki bilgilere ek olarak hane reislerinin ödeyeceği vergi miktarı “edna”, “evsat” ve “ala” olmak üzere üç kategoride kaydedildiği görülmektedir. 1831 yılındaki ilk nüfus sayımında servete dayalı bu üç vergi kategorisine karşılık gelen oranlar sırasıyla 12, 24 ve 48 kuruştur. Ancak bir süre sonra bu oranlar yeni kurulacak orduya finansman sağlamak amacıyla yükseltilmiş ve sırasıyla 15, 30, 60 kuruş şeklinde yeniden düzenlenmiştir³⁵.

Selanik şehrinin nüfus ve beşerî sermayesini incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın ana kaynağını, yukarıda tafsilatıyla ifade edilen nüfus tahrir kayıtları içinde 1841 tarihli, NFS.5015 kodlu Selanik Müslim nüfus defteri ile yine aynı tarihe ait NFS.5037 kodlu reaya defterleri oluşturmaktadır. Bu defterleri içeren tasniflerde “reaya” gayrimüslimlerin tümünü ifade eden bir kategori olmasına rağmen kullandığımız kaynaklarda sadece Hristiyanların kaydedildiği görülmektedir. Değerlendirdiğimiz nüfus kayıtları Lankaza, Pazargah, Kelemerye, Vardareyn nahiyelerinde mukim Müslümanlar ile Hristiyanların nüfus bilgilerini içermektedir. Selanik nüfusunu içeren diğer defterlerde görüldüğü gibi³⁶, bu çalışmaya konu olan nahiyelerde de Hristiyan nüfus etnik karakterlerine göre değil, dini kimliklerine göre kaydedilmişlerdir. Dolayısıyla elimizdeki defterde bulunan reayanın ne kadarının Bulgar, Ulah, Pomak ya da başka etnik gruba mensup oldukları hakkında bir fikrimiz bulunmamaktadır. Osmanlı kaynaklarında, aynı yerleşim biriminde mukim farklı din mensuplarına ait nüfus kayıtlarına sıklıkla rastlanmamaktadır. Bu açıdan elimizdeki kaynaklar mukayeseli analize imkân sağlaması açısından da son derece önemlidir. Bu dönemde Selanik şehrindeki Musevi nüfus dikkate değer miktarda olmasına rağmen üzerinde çalışılan yıla ait herhangi bir Musevi defterine ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte eldeki defterden üç sene sonrasına ait Selanik merkezindeki Yahudilerin kaydedildiği başka bir deftere rastlanmıştır. Ancak niceliksel analizde aynı zaman diliminin dışında kalan bu kaynağın değerlendirilmesinin yönetsel bir sorun ortaya çıkartabileceği düşüncesiyle çalışmanın bu aşamasında kapsam dışında tutulması uygun görülmüştür³⁷.

Analizlerimize kaynaklık eden Selanik nüfusuna ait söz konusu iki defter içerik açısından benzerlerine göre nitelikli sayılabilir. Söz konusu defterlerde bireylerin yaşları, boy uzunlukları, eşkâlleri, (sakal bıyık renkleri ve şekilleri), lakapları ve meslekleri yer almaktadır. Reaya defterinde buna ek olarak kayıtlı gayrimüslimlerin ne oranda cizye ödeyeceklerine dair bir kategorik değişken de mevcuttur. Hane bilgilerinin ilk satırında hane reisi hakkında bilgiler verilmekte, sonraki satırlarda yine bu

³² Mustafa Mesut Özekmekçi, “Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (م) ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair”, *History Studies*, 12(6), 2020, s. 3057-3060.

³³ Mim ile işaretleme uygulamasının Balkan bölgelerinde tutulan defterlerde de rastlamaktayız. Bir örneği için bakınız: Pınar Doğanay, 1831 Tarihli Nüfus Sayımı Verileri Üzerinden Samakov Kazasının Demografik ve İktisadî Yapısının İncelenmesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 74, s. 113-131; 2022, s. 122-123.

³⁴ Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 12-13.

³⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 58-59.

³⁶ Fatih Çelik, *Eyalet-i Selanik Drama Nüfus Defterleri 1841: Ehl-i İslam ve Kıptîyân-ı İslam*, Ceren Yayınevi, 2023, s. 8.

³⁷ NFS. 4974 (M. 1843-44).

kişilere atfen “oğlu”, “yeğeni”, “kardeşi”, “diğer oğlu” gibi ifadeler ile hanedeki diğer erkek bireylere ait bilgiler ortaya konmaktadır. Bunlara ek olarak, iyi tutulmuş pek çok diğer nüfus kaydında olduğu gibi, yaşı, mesleği, boyu, lakabı, (varsa) bedensel ve zihinsel engellilik durumu (“yekçeşm”, “topal”, “mecnun”, “alîl”) ile sakal ve bıyık şekillerini tasvir eden eşkâl bilgileri bulunmaktadır. Fotoğrafın yeni icat edildiği ve yaygınlaşmadığı bir dönemde kişilerin kimliklerinin tespiti için olsa gerek, bu eşkâl bilgileri Müslüman ve gayrimüslim bütün tebaa için defterlere işlenmiştir. Hane halkı reisleri içinde istisnai de olsa 12-13 yaşındaki çocuklara rastlamaktayız. Bunların babaları ölmüş en büyük erkek çocuk olma ihtimalleri yüksektir. Karyelerin sayımında öncelikle imamlar kaydedildiği görülmektedir. Bunun yanında yaşlı insanların öncelikli olarak kaydedildiği de dikkat çekmektedir. Müslim defterine kaydedilen en yaşlı hane reisi 115 yaşında iken, gayrimüslimler içinde en yaşlı bireyin yaşının 85 olduğu görülmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere XIX. yüzyılda nüfus kayıtlarının tutulduğu ana defterlerin dışında, söz konusu yerleşim biriminde zaman içerisinde meydana gelen doğum, ölüm, farklı bir bölgeye göç etme ve askere alınma gibi bilgiler “yoklama” adı verilen ayrı bir defterde tutulur, daha sonra bu bilgiler ana defterin üstüne işlenerek, nüfus kayıtlarında güncellemeler gerçekleştirilirdi. İncelediğimiz Selanik defterinde de benzer kayıtların tutulduğu görülmektedir. Ancak burada örneğine nadir rastlanır şekilde söz konusu kayıtların ilgili hane ya da bireylerin ana defterdeki kayıtları üzerine işlenmediği, defterin sonuna bir ek olarak yerleştirildiği görülmektedir.

Bu çalışmada ortaya konması amaçlanan sayısal okur yazarlık analizi yukarıda bahsettiğimiz nüfus defterlerinde yer alan bilgilerden hareketle oluşturulan veri tabanını temel alarak gerçekleştirilmektedir. Ortaya çıkan veri tabanının odak noktasını söz konusu nüfus tahrirlerinde yer alan yaş kategorisi oluşturmaktadır. Nitekim mevcut literatürde bireylerin beyan ettikleri yaşları dikkate alarak sayısal okur yazarlık düzeylerini kestirebileceğine işaret eden yöntemler yer almaktadır. Sayısal okur yazarlık kişilerin rakamları algılayabilme, kullanabilme, aritmetik sıranın farkında olabilme ile büyük küçük rakamların ayırımında olabilme gücünü ifade eder. Literatürde sayısal muhakeme gücü düşük olan insanların yaşlarını beş ve beşin katlarına “yuvarlama” (*age-heaping*) temayülünde oldukları gözlemlenmiştir. Bu noktadan hareketle iktisat tarihçileri yaşlarını sonu “sıfır” veya “beş” ile biten rakamlar ile beyan eden bireylerin sayısal okur yazarlık düzeylerini düşük; diğer rakamlar ile ifade edenleri yüksek kabul eden bir varsayımdan hareketle ABCC indeksi oluşturmuşlardır. 0 ila 100 arası değer alan bu indeks; bireylerin değil, belli bir yerleşim birimindeki insanların okur yazarlık düzeylerini toplu olarak ifade etmektedir³⁸.

Esasen ABCC indeksi daha önce Birleşmiş Milletler Afrika kalkınma programı çerçevesinde hazırlanan Whipples indeksinin bir türevi hüviyetindedir (Bakınız Ek1). Ancak Whipples indeksi 100 ila 500 arası değer alan ve rakamlar azaldıkça, sayısal okur yazarlık düzeylerinin arttığını gösterir bir kurguyla tasarlanmıştır. Bu durum indeksin niceliksel analizlerde kullanımını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle sayısal okur yazarlık düzeyi ile doğru orantılı olarak değer alan ABCC indeksi kullanım kolaylığı sağlaması açısından tercih edilmektedir. Günümüzde az gelişmiş olarak kabul edilen ülkelerin toplumsal yapısı ile sanayi öncesi toplumların sosyal yapılarının benzer olduğu ön kabulünden hareketle tarihçiler modern öncesi toplumların yapısını irdelemek üzere bu indekse başvurmuşlardır. Bu bağlamda birçok ülkenin sayısal okur yazarlıklarını geçmişe dönük olarak yaş yuvarlama temayüllerinden hareketle hesaplanmaktadır. Bu kapsamda Osmanlı toplumu için de bazı tahminlemeler ortaya konmuştur³⁹. Ancak kullanılan kaynakların Osmanlı'nın kendi kaynaklarından oluşmaması, hesapların ne kadar sıhhatli olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Esasen mevcut Osmanlı tarihçiliğinde de nüfus kayıtlarından eğitim düzeylerinin tespiti üzerine bir kısım niteliksel değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Recep Karacakaya vd. Safranbolu nüfus defteri

³⁸ Brian A'Hearn, Jörg Baten ve Dorothee Crayen, “Quantifying Quantitative Literacy: Age Heaping and the History of Human Capital”, *The Journal of Economic History* 69, S. 3, 2009, s. 783-808. Ayrıca bkz. Kazım Baycar, Yasemin Asu Çırpıcı ve Selin Erdoğan, “On Dokuzuncu Yüzyıl Başı Anadolu'da Sayısal Okur-Yazarlık Düzeyleri: Ekonometrik Bir Analiz”, *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy* 8, S. 1, 2023, s. 349-59.

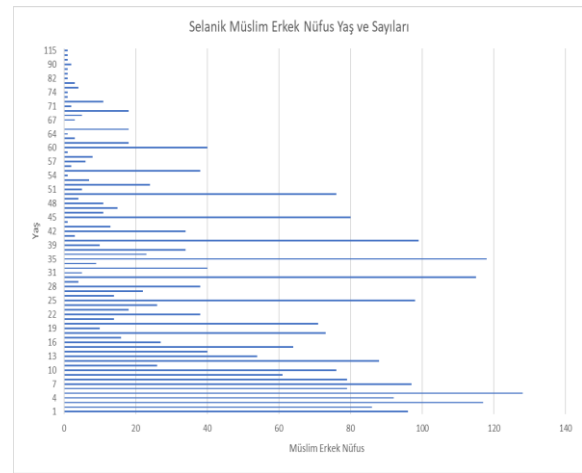
³⁹ Dorothee Crayen, Joerg Baten, “Global Trends in Numeracy 1820–1949 and Its Implications for Long-term Growth”, *Explorations in Economic History*, C. 47, S. 1, 2010, s. 82-99.

üzerine yapmış oldukları çalışmada şehrin nüfus dağılımının belli bir yaştan sonra sonu sıfır ve beş ile biten rakamlarda kümelendiğini tespit ederek, bu durumun bölgedeki eğitim düzeyinin düşük seviyede olmasına bağlamışlardır⁴⁰. Safranbolu nüfus defterinde kişilerin yaşları ifade edilirken “tahminen” ibaresinin yer alması ayrıca dikkat çekicidir. Anlaşılan bireyler yaşlarını belleklerinde tuttukları doğum tarihlerine göre hesaplayarak değil, geçen zamana ve fiziksel görünümünü dikkate alarak dillendirmektedirler⁴¹. Bu makale Karacakaya vd.’nin yapmış oldukları bu tespitlerin iktisat tarihi literatüründeki karşılığı olan sayısal okur yazarlık düzeylerini daha niceliksel yöntemler kullanarak değerlendirmektedir.

Kullandığımız gerek Müslim defterinde gerekse de reaya defterinde yer alan yaş verileri sayısal okur yazarlık düzeylerini hesaplayabilmemiz için elverişlidir. Figür 1 ve 2 de görüldüğü üzere kendilerine yaşları sorulduğunda son basamağı “0” ve “5” ile biten rakamlar dillendiren bireylerin sayısı gözle görülür biçimde fazladır. Her iki figürde de dikkatimizi çeken ikinci husus gayrimüslimlere görece Selanik’te incelememize konu olan dört yerleşim biriminde Müslüman nüfusun daha genç bir nüfus yapısına sahip olduğudur.

Figür 1: Gayrimüslimlerin yaş dağılımı (1841)

Figür 2: Müslümanların yaş dağılımı (1841)

Nüfus defterlerinden elde ettiğimiz verilerden hareketle ortaya koyduğumuz ABCC indeks değerleri Tablo 1’de ifade edilmiştir. Daha önce yine aynı dönem için Anadolu’nun farklı yerleşim bölgelerini kapsayacak bir biçimde yapılan bir başka çalışmanın genel neticeleri de üçüncü ve dördüncü sütunda ayrı olarak belirtilmiştir.

⁴⁰ Recep Karacakaya, İsmail Yücedağ ve Nâzım Yılmaz, *Safranbolu 1831 Nüfus Kayıtları*, T.C. Safranbolu Belediye Başkanlığı, 2015, s. 64.

⁴¹ Karacakaya, Yücedağ ve Yılmaz, *Safranbolu 1831 Nüfus Kayıtları*, s. 59 ve 22.

Tablo 1: Selanik ve Anadolu'daki İnsanların Sayısal Okur Yazarlık Düzeyleri⁴²

	Nüfus	Ortalama Yaş	ABCC Değeri
Müslümanlar (Selanik)	2800	23.75	50.25
Gayrimüslimler (Selanik)	722	26.7	43.5
Müslümanlar (Anadolu)*	1762	46	28.13
Gayrimüslimler (Anadolu)*	203	43	39.20

Selanik nüfus tahrirlerinin işlendiği sayısal analizimiz dikkate değer sonuçlar ortaya çıkmaktadır. İlk olarak her iki dinî gruba ait ABCC indeks değerleri yukarıda ifade ettiğimiz hipotezimizi doğrular niteliktedir. Selanik'te Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında sayısal okur yazarlık bağlamında çok önemli bir fark olmadığı görülmektedir. Anlaşılan Selanik'in farklı aidiyetlere mensup insanların toplumsal yaşamın bir parçası olarak birbiriyle yoğun temas halinde olmaları ve ortak yaşam alanlarını paylaşmaları, beşerî sermaye düzeylerinin de yakınsaması neticesini doğurmuştur. Her ne kadar bu durumu bir toplumsal bütünleşme olarak ifade etmek çok mümkün olmasa da diğer bölgelerde görülen keskin ayrışmanın mevcut olmadığı da ortadadır.

İkinci olarak yukarıdaki tabloda Müslümanların okur yazarlık düzeylerinin Hristiyanlarınkinden bir miktar daha fazla olması sıra dışı bir durumun varlığını göstermektedir. Nitekim tablonun 3. ve 4. satırlarında görüldüğü üzere Anadolu genelinde daha fazla sayıda örneklem kullanılarak yapılan analizde gayrimüslimlerin okur yazarlık düzeyleri bakımından Müslümanlara göre açık ara önde oldukları görülmektedir. Selanik'te Müslümanların lehine bu durumun, sayımlar yapılırken Müslüman kategorisine dahil edilen ve XVII. Müslümanlığı seçen Musevilerin katkılarıyla ortaya çıktığını düşünmek mümkündür.

Sonuç

Selanik'in dört nahiyesi özelinde gerçekleştirilen bu çalışma Osmanlı tarihçiliğinde genel kabul gören gayrimüslimlerin, Müslümanlara görece beşerî sermayesinin daha yüksek olduğuna yönelik hâkim görüşü yanlışlar niteliktedir. Bu genel kabul imparatorluğun bazı yerlerinde geçerli iken başka bazı bölgelerinde geçerli olmayabilmektedir. Bu netice Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan toplumsal katmanların yapısını konusunda imparatorluğun bütün coğrafyasından doğru bir niceliksel yöntemle elde edilecek örneklemeler ile mümkün olan en güçlü temsil gücüne sahip ampirik bir çalışmanın yapılması gerekliliğini ortaya çıkmaktadır. Ancak böylesi bir yaklaşım ve çalışma yöntemi konu hakkında ikna edici analizleri ortaya çıkarabilecektir.

Bu çalışma Selanik özelinde beşerî yapı üzerinde anlamlı sonuçlar ortaya çıkarmakla birlikte yeni soruların ortaya konmasına da kapı aralamıştır. Öncelikle bu dönemde Selanik'te Müslümanlar ile Hristiyanların sayısal okur yazarlık düzeyleri arasındaki farklılığın oluşumunda sonradan Müslümanlığı kabul etmiş olmakla birlikte sayımlarda Müslüman kategorisinde tanımlanan eski Musevi komünitenin ne kadar etki ettiği dikkate değer bir konudur. Böylesi bir değerlendirmenin yapılabilmesi yine üzerinde çalıştığımız nahiyelerde mukim Musevilerin yer aldığı nüfus defterinin

⁴² *Verilerin alındığı kaynak: Baycar, Çırpıcı ve Erdoğan, "On Dokuzuncu Yüzyıl Başı Anadolu'da Sayısal Okur-Yazarlık Düzeyleri: Ekonometrik Bir Analiz".

incelenmesi ile mümkün olacaktır. Bununla birlikte Musevi nüfusunun sayısal okur-yazarlık düzeyleri de bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği dikkate alınmalıdır.

Analizlerimizin yönlendirdiği ikinci önemli mesele Selanik'in bütün bir Balkan coğrafyasını ne ölçüde temsil gücüne sahip olduğu ile ilgilidir. Balkan coğrafyası birkaç bölge dışında dini olarak Ortodoks karaktere sahip olmakla birlikte dini ve etnik yapı bakımından çok ciddi farklılıkları barındıran bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan Balkan Yarımadası içinde bu farklılıkları dikkate alarak örneğin Bosna, Moldova ve Bulgaristan gibi bölgelerde gerçekleştirilecek ampirik çalışmalar ile ortaya konacak mukayeseler Balkan tarihçiliğini anlamlandırmaya da katkı sağlayacaktır.

Son olarak dini aidiyetler dışında Osmanlı toplumunda beşerî sermayenin şekillenmesinde diğer hangi etmenlerin etkili olduğu üzerinde durulması gereken bir diğer meseledir. Osmanlı insanının beşerî donanımının oluşumunda bireylerin mesleki durumu, kentli-köylü oluşu, aile genişliği, yıllık geliri, toplam serveti gibi etmenlerin ne derece belirleyici olduğu ancak coğrafi etmenleri de içeren mekânsal ekonometrik analizler metodlarının kullanılması suretiyle mümkün olacaktır. Sonuç olarak her bir yeni sorunun yeni bir bilimsel makaleyi tetikleyeceğini dikkate alındığında beşerî sermaye konusunun Osmanlı tarihçiliğine yeni bir çalışma sahası oluşturma potansiyeli olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları (BOA)

BOA, NFS.d, 5015, 5037, 4974.

Araştırma-İnceleme Eserler

A'HEARN Brian, BATEN, Jörg ve CRAYEN, Dorothee, "Quantifying Quantitative Literacy: Age Heaping and the History of Human Capital", *The Journal of Economic History* 69, S. 3, 783-808, 2009.

ANASTASSIADOU Meropi, *Selanik, 1830-1912*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

AYDIN H. Veli, "1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı ve İsyanı Karşı Alınan Önlemler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33, S. 2, 303-34, 2018.

BARKAN Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, 214-47, 1940.

BAYRAM Selahattin, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017.

BAYCAR K. ÇIRPICI, Y. A. ve ERDOĞAN, S., "On Dokuzuncu Yüzyıl Başı Anadolu'da Sayısal Okur-Yazarlık Düzeyleri: Ekonometrik Bir Analiz", *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy* 8, S. 1, 349-59, 2023.

BAYCAR Kazım, METE Ömer Faruk, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Selanik'in Toplumsal ve Demografik Yapısı, *1. Uluslararası İzmir Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi*. Ed. Timilehin Obuliyi, Magruba Matkulieva, Babayeva Fazıl, 214-218. İzmir, BZT Akademi, 2023.

CRAYEN Dorothee, BATEN Joerg, "Global Trends in Numeracy 1820-1949 and Its Implications for Long-term Growth", *Explorations in Economic History*, C. 47, S. 1, s. 82-99, 2010.

ÇELİK Fatih, *Eyalet-i Selanik Drama Nüfus Defterleri 1841: Ehl-i İslam ve Kıptîyân-ı İslam*, Ceren Yayınevi, 2023.

DELİLBAŞI Melek, "Selânîk ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *BELLETEREN* 51, S. 199, 75-101, 1987.

DIMITRIADIS Vasilis, *Bir Evin Hikâyesi*, çev. Gülsün Aksoy Aivali, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2016.

DOĞANAY Pınar, "Osmanlı Şehri'nin Mekânsal Açısından Gelişimine Etki Eden Unsurlardan Biri Olarak 'Limanlar' Rodosçuk Limanı Örneği", *Osmanlı'da Toplum Şehir ve Ticaret*, ed. Erkan Işıktaş ve Muhammet Nuri Tunç, Ankara, Sonçağ Akademi, 2021.

DOĞANAY Pınar, "1831 Tarihli Nüfus Sayımı Verileri Üzerinden Samakov Kazasının Demografik ve İktisadî Yapısının İncelenmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 74, 113-31, 2022.

GOUNARIS B. C., *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri, (1800-1914)*, ed. Çağlar Keyder, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.

- HAMALOĞLU İbrahim, "XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Selanik Şehrine Dair İlk İzlenimler", *Tarih ve Günce*, S. 9 277-310, 2021.
- KARACAKAYA Recep, YÜCEDAĞ, İsmail ve YILMAZ, Nâzım, *Safranbolu 1831 Nüfus Kayıtları*, T.C. Safranbolu Belediye Başkanlığı, 2015.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1995.
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı Nüfusu: 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- KEYDER Çağlar, ÖZVEREN Eyüp ve QUATAERT Donald, ed., *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- KIEL Machiel, "Selanik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009.
- KOLÇAK Özgür, "Selanik Yünlü Dokumacılığının Tarihsel Gelişimi (1500-1620): Yeni Bulgular Işığında Genel Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları* 31, S. 31, 93-126, 2008.
- LOWRY H. W., *Defterology Revisited: Studies on 15th and 16th Century Ottoman Society*, İstanbul: The Isis Press, 2010.
- MAZOWER Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri: Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, çev. Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- ÖZEKMEKÇİ Mustafa Mesut, "Ceride Odası 1830-1850", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, S. 3, 1012-1024, 2020.
- ÖZEKMEKÇİ Mustafa Mesut, "Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (ا) ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair", *History Studies*, 12, S. 6, 3057-3072, 2020.
- ÖZEL Oktay, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk, Ankara, DİE, 2000.

Ek 1: Sayısal Okur Yazarlık Düzeyinin Hesaplanması

(1) Whipples İndeksi (WI)

Bir yaş dağılımında n belirli bir yaş grubunda olan kişi sayısı olmak üzere

$WI \geq 100$ için

$$WI = \frac{n_{25} + n_{30} + \dots + n_{60}}{\frac{1}{5}(n_{23} + n_{24} + \dots + n_{62})} \times 100$$

(2) ABCC İndeksi

$$ABCC = \left(1 - \frac{WI - 100}{400}\right) \times 100$$

Kaynak:

Baten, J., Crayen, D., ve Voth, H. J., (2014). "Numeracy and The Impact of High Food Prices in Industrializing Britain, 1780–1850", *Review of Economics and Statistics*, 96, 418–30.

Baycar, K. Çırpıcı, Y. A. ve Erdoğan, S. (2023). "On Dokuzuncu Yüzyıl Başı Anadolu'da Sayısal Okur-Yazarlık Düzeyleri: Ekonometrik Bir Analiz", *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy* 8, S. 1, 349-59.